

Sølvi Sogner

Rettsprotokollene som kilde til mentalitet og kultur i europeisk historieforskning

I 1980 var jeg med på et nordisk forskerkurs i historisk antropologi - dvs. i metoder og tilnæringsformer for å studere folkekultur og mentalitetshistorie, vårt emne her og nå. Det var et meget inspirerende kurs. Men det har ikke vært lett å følge opp de gode intensjonene som man reiste hjem med den gangen - faktisk for åtte år siden!

En mulig måte var å prøve å gjøre mer tilgjengelig slike kilder som kunne brukes til dette formålet. Et sentralt ønskemål var å få skrevet av og gitt ut de gamle rettsprotokollene, som i Norge tar til på 1600-tallet. Flere av de norske deltagerne samlet kreftene om nettopp denne oppgaven, holdt planleggingsmøter og skrev optimistiske søknader til NAVF. Men vi var kanskje ikke flinke nok til å fremme vår sak. I alle fall gikk det svært tregt svært lenge. Bare Hans Eivind Næss holdt rolig fram som før med å gi ut tingbøkene for Ryfylke, Jæren og Dalane - der første bind var utgitt alt i 1953 - for tretti-fem år siden!

Men nå løsner det litt, kan det se ut til. To viktige ting er skjedd. Hilde Sandvik ble vit.ass. ved Historisk institutt, Universitetet i Oslo i 1987, med pliktarbeidsdelen sin knyttet

til det å gjøre tingbøker mer tilgjengelige for forskningen, det såkalte Tingbokprosjektet. I 1987 gav NLI ut den eldste Tingbok for Finnmark, forøvrig med assistanse av samme Hilde Sandvik. Og i år har NLI tatt initiativet til dette seminaret her på Rapham.

Av interesse for oss er det også at HIFO - Norsk historikerforening - har holdt to seminar, om henholdsvis mentalitetshistorie (1985) og komparativ metode med vekt på lokalsamfunnsstudier (1988). For det er nettopp innenfor rammen av et lokalsamfunn at man helst har studert mentalitet og kultur. Det er vel også en grunn til at NLI har valgt temaet for en konferanse. Og det er også en grunn til at jeg har vært tiltrukket av det: Mitt utgangspunkt har vært prestegjeldsmonografien med vekt på det demografiske, og mitt ønske er å forstå bedre tenkemåte og handlemåte hos de menneskene hvis demografiske handlinger jeg kan registrere i kirkebøkene og folketellingene. Dessverre er mitt prosjekt ennå bare på tegnebrettet, men det lysner også her, da en hovedfagsstudent har fattet interesse for å arbeide med emnet.

Problemet er hvordan trengte inn til lokalsamfunnets "sjel". Og her kommer den historisk-antropologiske tilnærming inn i bildet. Som navnet sier, henter den historiske antropolog lærdom fra sosialantropologen. Den moderne sosialantropolog setter mennesket i lokalsamfunnet i sentrum for sin oppsøkende virksomhet ute i felten. Gjennom såkalt "deltagende observasjon" og intervjuer prøver sosialantropologen å forstå hvordan menneskene oppfatter sin situasjon og hvordan de tenker omkring sin tilværelse, hva slags "verdensbilde" de handler utfra. Den historiske antropolog er henvist til å oppsøke sine "intervjuobjekter" i kildene. Men formålet er det samme.

Sosialantropologen opplever erfaringsmessig et sjokk under feltarbeidet i marken ved å oppleve at virkeligheten er annerledes enn teorien. Det skal da ha den for forskningen gunstige virkning at teorien må kastes overbord til fordel for fordomsfri innsikt, “blanke ark”. Historikeren forutsettes å oppleve noe tilsvarende i konfrontasjon med kildene. Historikeren kan imidlertid ikke kaste kildene overbord. Men han eller hun kan bli desorientert, skjell kan falle fra øynene, og man kan oppleve et slags erstatnings-sjokk, som gir den nødvendige distanse til kildene for å kunne se dem med friske øyne.

Ifølge sosialantropologisk teori er lokalsamfunnet et integrert hele, et system, der de enkelte delene griper inn i hverandre og tilsammen utgjør helheten. Det er denne helheten man ønsker å fange, man har en såkalt holistisk eller helhetlig tilnærming til det samfunnet man studerer. “Delene” som helheten er satt sammen av, er de ulike sosiale institusjoner. Slike institusjoner er f.eks. familien, grannelaget, nattefrieri, rettsnormer osv. I forhold til disse institusjonene igjen blir menneskene selv “deler”, som domineres av institusjonene og holdes på plass i samfunnet av dem. Dette er strukturen, og den er skjult, men skal altså avdekkes gjennom undersøkelsen.

Et omdiskutert problem med lokalsamfunnsstudier modellert over denne lesten er hvorledes det man erfarer om dem, kan generaliseres opp til et høyere nivå, administrativt-geografisk. Hvorledes skal såkalt “liten historie” i et slektskaps- og grannelagsbasert småsamfunn kunne bli relevant kunnskap i studier av mer komplekse samfunn? Hvorledes skal såkalte “tette beskrivelser” av dagliglivet i lokalsamfunn bli meningsfulle for riks- og gjerne også globalhistorikere? Dette er klart et problem. I vår kontekst

kan vi kanskje med fordel la dette spørsmålet ligge og se lokalstudien som det endelige mål i seg selv.

Med de lange tradisjoner i norsk lokalhistorie, og den dype innsikt historikere og etnologer har ervervet om det gamle norske bondesamfunnet, er det etter min oppfatning klart at mange av de målsetningene som jeg svært så kortfattet har referert ovenfor, langt på vei er innfridd. Jeg tror man kjenner sitt lokalsamfunns "sjel" ganske godt. Gode "tette beskrivelser" av lokalsamfunn foreligger. Men det er alltid mulig å gjøre ting bedre, å trenge dypere inn i stoffet. Og noe annet som jeg anser som viktig: Jeg synes vi ikke skal underspille hva vi har og hva vi gjør, og at vi derfor bør strekke oss litt, tilpasse oss litt til annen begreps- og ordbruk, sette vår innsikt inn i forståelsesformer som andre anvender, forholde oss til forskning i andre land. Gjennom komparasjon og felles forskningsstrategi bidrar vi til den internasjonalisering av historiefaget som er blitt så etterspurt i det siste ifølge signaler fra høyt nivå.

Rettsprotokollene er i første rekke kilde til kriminalitetshistorie og lovanvendelse. Fra en ren rettshistorisk synsvinkel er dette et mål i seg selv. For en sosialhistoriker vil det rettshistoriske først og fremst være en hjelp til å kaste lys over samfunnsutviklingen - eventuelt også være en innfallsport til fortidens menneskers mentalitet og kultur. De ulike målsetningene henger sammen arbeidsmessig og i sak. Men det er likevel klare skiller med hensyn til hvor man legger hovedvekten. Kanskje kan vi ut fra vårt formål her dele inn litteraturen på dette forskningsfeltet i følgende fire grupperinger:

1) Systematiske og uttømmende undersøkelser med statistisk siktemål av serier av rettsdokumenter over lange tidsspenn for ulike administrative områder, med kartlegging

av kriminaliteten. Jeg vil vise til de svenske undersøkelser ved bl.a. Eva Østerberg.

2) Systematiske undersøkelser av en viss type forbrytelse. Her er det i første rekke trolldomsprosessene som er det naturlige eksempel å vise til, da det er særlig dette fenomen som har tiltrukket forskere i mange land.

3) Unike, spektakulære, gjerne langvarige og komplekse rettsaker som kaster inngående lys over avgrensede og spesielle forhold og situasjoner. I min knappe litteraturliste vil jeg i denne kategorien sette Montaigne (Ladurie), Martin Guerre (Davis), mølleren Menocchio (Ginzburg), den lesbiske nonnen fra Toscana (Brown) og landeveisrøverne fra Lake-distriktet (Macfarlane). Alt dette er fascinerende lesning og alt er skarpt analysert og bredt skildret, slik at det kastes lys over store partier av fortiden. Men slike arbeider er umulige å dublere uten tilsvarende kildemateriale.

4) Dyptpløyende undersøkelser av utvalgte enkeltsaker innenfor samme område over et langt tidsspenn. Her viser jeg bare til én undersøkelse (Sabean). Den er relevant for den som studerer lokalsamfunn, og den metodiske angrepsvinkelen er ny.

Alle de nevnte kategoriene er av interesse for mentalitetshistorikeren, men det er i første rekke kategori 3 og 4 som går rett på vårt emne.

Hva er så vårt emne? Hva ligger i begrepene “mentalitet og kultur”?

For meg ligger det i dette et forsøk på å gripe det som er annerledes den gang fra hvordan det er i dag med hensyn til måten folk reagerer på. Som aksiom stiller jeg da opp at menneskenes psykologi og fysiologi ikke er nevneverdig annerledes da enn nå, at deres basiske reaksjonsapparat er

sammenlignbart med vårt, men at det kan ha hatt andre utslag, andre reaksjonsmekanismer, andre grunnforestillinger. Det vi søker, er endring over tid i “grunnleggende holdninger, forestillinger, oppfatninger, ideer og tradisjoner i brede lag av folket, om hele det sett av - dels ubevisste og halvbevisste - forutsetninger menneskene møter virkeligheten med og lar sine handlinger styre av”. Sitatet er Jørn Sandnes’ meget brukervennlige definisjon av mentalitetshistorie i hefte 4 av Heimen for 1987! 1)

Som Sigrid Undset har sagt det så treffende: “Ti sed og skikk forandres meget alt som tiderne lider og menneskenes tro forandres og de tænker anderledes om mange ting. Men menneskenes hjerter forandres aldeles ikke i alle dage.”2) Også filosofen og metodikeren Jon Elster har uttalt at vi kan ikke gå ut fra annet enn at folk før ikke var så forskjellige fra oss selv, ellers ville det bli temmelig nytteløst å forsøke å forstå deres handlemåte. Men livsbetingelsene deres har vært andre enn våre. Derfor har de også betraktet tilværelsen på måter som kan avvike noe fra måten vi ser det hele på.

Det vi ønsker å gripe, er nettopp dette eventuelle lille avviket. Det er interessant, selv om det er lite. Tenk bare på hvor stor følsomhet vi kan ha for små avvik i det daglige. En sko som bare klemmer en tanke, en gasspedal som er litt slapp, for ikke å snakke om en aksent som er noe annerledes, et ordvalg som føles fremmed - eksemplene er legio. Det marginale har betydning.

Det vi ønsker å gripe er vanlige folks holdninger til det som skjer med dem, og hvordan de motiverer sine handlinger - hva som driver dem. På den ene siden kan vi belegge kunnskap om de store samfunnsendringer og hendelser: Vi kan drøfte innføringen av eneveldet i relativt stor og konkret detalj, salg av krongods og bygdekirker, tiendekornets

omfang og hva det kan si om kornavlingens størrelse og eventuelle uår, etc. Men vi har langt mindre kjennskap til hva folk selv tenkte og mente om disse forholdene.

For å ta kriminalitetsutviklingen som eksempel: Vi kan - med en viss arbeidsinnsats - kartlegge og regne statistikk på utviklingen over tid over visse straffedømte handlinger. Og det bør vi. Men hvordan vi skal tolke dette materialet er et annet spørsmål. I det aller eldste samfunnet, i landskapslovenes tid, influerte sannsynligvis bondesamfunnet sterkere på utformingen av selve rettssystemet enn senere da kongemakten i stigende grad ble lovgiver. Sannsynligheten økte for at lovgiver og lovbrøyer kom på kollisjonskurs med hensyn til hva som var misgjerninger og hva som ikke var det. Rettsfølelsen kom i utakt mellom elite og folk.

Et godt eksempel her vil jeg mene er sedelighetslovgivningen fra 1500- og 1600-tallet - ekteskapsbøtene som ektefolk ble idømt for å ha søkt seng sammen før bryllupet, slik at konen kom i barselseng med et levedyktig barn for kort tid etter bryllupet. Alle norske undersøkelser på 1700- og 1800-tallet av første barns fødsel viser temmelig samstemt at folks praksis på dette punktet skilte seg fra lovgivers pålegg. Dette vil jeg mene er et håndfast og konkret eksempel på dyptgående mentalitetsforskjell mellom lovgiver og lovbrøyer, på ulik holdning til og ulikt syn på vesentlige mellommenneskelige relasjoner. Dette er et klart inntak til bedre å forstå folk i fortiden.

Hele tiden er vårt problem at vi har bedre kilder til å belyse eliten i samfunnet enn til å belyse folket. De juridiske ekspertene i fortiden har ikke etterlatt seg alt som er å ønske for å forstå deres overveininger i forbindelse med lovrevisjoner og nye forordninger. Men det er likevel oseaner av materiale som fins for å gi oss innsikt i dette, i forhold til

hva vanlige folk har latt etter seg for å sette oss på sporet av hva de syntes om de samme lovene og de forholdene som ble berørt av dem. Vi kan bare indirekte slutte oss til det - dels gjennom de faktiske lovbruddene folk foretar, og dels gjennom det som kommer fram gjennom rettsreferatene. Dette er en viktig forskjell. Rettsteorienenes historie er idé-historie, folks holdninger til loven er mentalitetshistorie. Det første er klart artikulert og debattert. Det siste er ofte uartikulert, kanskje uklart tenkt, og kommer ikke alltid til syne på overflaten.

Da jeg ble bedt om å holde denne innledningen, var det naturlig å følge opp forskerkurset fra for åtte år siden med å prøve å finne ut av hvordan det gikk siden. Av foreleserne fra forskerkurset ser det ut til at Peter Burke har latt folkekulturen ligge og slått inn på ren elitekultur. Alan Macfarlane derimot, har videreført sine tanker fra den gang om å gjenskape det sosialantropologene kaller et "sosialt drama". Et slikt drama skal gjøre det mulig i et sannhetens øyeblikk å se rett inn i hjertet av samfunnet, se de grunnleggende prinsippene for hva som får samfunnet til å fungere, hvilket ellers er tilslørt i det begivenhetsløse hverdagslaget. Han gjør det ved å prøve å dramatisere det rettslige oppgjøret i forbindelse med opprullingen av noen ran-, rov- og falskmyntersaker i 1680-årene i Nordvest-England.

Emmanuel Le Roy Ladurie er blitt stadig mer esoterisk i sitt valg av emner, som om han jakter på ny brak-suksess á la Montaignou, men uten hell.

David Sebean står fortsatt med begge bena i det sørvesttyske lokalsamfunnet han alt den gang var engasjert i, Neckarhausen, men med hodet i de øvre luftlag. Han er den som til nå og ut fra hva jeg vet, har arbeidet

mest teoretisk bevisst på å presse kultur og mentalitet ut fra rettskilder i et lokalt perspektiv, og han er verd å fordype seg i. Kanskje skremmer sporene, kanskje tiltrekker de.

David Sabeans undersøkelsesområde er hentet fra Syd-Tyskland, fra hertugdømmet Würtemberg på 1500-, 1600- og 1700-tallet.

I mangt og meget er ikke dette området så ulikt vårt eget samfunn. Sebean forsøker å skrive lokalhistorie for landsbyen Neckarhausen (i dag del av byen Nürtingen) og har holdt på med det i snart 20 år. Alle kilder skal med og krystes for det de er verd. Så vidt jeg vet, foreligger ikke ennå Neckarhausen-boka, men han viser stadig til den i “Power in the Blood”, som er tittelen på “vår” bok her.

Sabean inntar en holdning som vel har nokså vanlig aksept, nemlig at de sosiale relasjoner endres uopphørlig, og at selv om folkekulturen og “det kollektive sjeleliv” - en annen betegnelse på mentalitet - er et seigt fenomen som endres svært langsomt, så er det ikke desto mindre tilfelle at endring skjer: Uopphørlig kommer nye impulser og elementer fra elitekulturen og fra samfunnets endringer i sin alminnelighet og øver sin påvirkning. Selv om vi studerer mentalitetshistorie, er ikke vår respekt for kronologien - historikerens fremste kjennetegn - mindre av den grunn, vi må bare operere med lengre tidsspenn.

Et knippe rettssaker fra 1500-tallet handler om holdningen til altergang - hva prestene og kirken la i det, og hva alminnelige folk la i det. Folk avstod fra å innta alterens sakramente fordi de ikke klarte å tilgi sine fiender.

En sak handler om synd og botferdighet - om en vinbonde som utgav seg som profet under 30-årskrigen og ville dra til hertugen med budskapet; og under skimtes skatteopprørske tanker.

En sak handler om fellesskapet slik det oppleves i et småsamfunn, og om statens innflytelse: Selve historien dreier seg om en 13 år gammel pike som på slutten av 1600-tallet utgir seg som heks.

En sak er om en paranoid og fordrunken prest som blir avsatt rundt 1700, og tautrekkingen i den forbindelse mellom verdslig og geistlig makt.

En annen sak er om en prest som blir myrdet ca. 1740, og hele landsbygda fortier kollektivt hendingene bak mordet. Vi skimter problemer om slektskapsforhold, samvittighetskonflikter, lokalmakt og statsideologi.

Og endelig er det en sak om hvordan en hel landsbybefolkning ved et uhyggelig ritual ofrer en frisk okse levende i 1796 for å bli kvitt munn- og klovsyke.

Det slår en at, akkurat som i kategori 3 som jeg omtalte ovenfor, velger også Sabean å presentere sine tanker i tilknytning til et dramatisk stoff. Mange personer involveres da, og mange avhør holdes. Det gjør det mulig å skue inn i omfattende sosiale konflikter innenfor bygda, mellom bygdefolk og øvrighet, mellom øvrigheten innbyrdes, mellom slekter og grannelag. Sabeans interesse omfatter alle disse forhold, men går altså videre - til også å omfatte det som ligger under overflaten, folks mentale univers - aggresjoner, hat, fiendskap, samhold, sosial rettferdighets-trang. Han analyserer det språk og den bildebruk som bygdefolk anvender for å gjøre seg forstått, og for å forklare seg om sin oppfatning av virkeligheten og hendingene. Hovedmålsetningen hans er å studere utviklingen av individet over tid. Han ser staten, gjennom verdslig og geistlig øvrighet, som en pådriver i å skape det moderne individ som vi er fortrolige med, men som Sabean hevder ikke alltid har eksistert. Prosessen består i på det mentale

plan å skille individet ut fra den lokale sammenheng og tilhørighet. Nøkkelbegrep i diskusjonen er samvittighet og disiplin.

Sabean går langt i sine tolkninger av symboler og metaforer. Han bruker innsikt fra så vel psykoanalyse som semiotikk for å trenge bakenfor og ned i folks underbevisste. Jeg behersker det ikke, og kan derfor ikke følge ham her. Jeg lar den delen ligge. Jeg hører med til dem som mener at sunn fornuft fortsatt bør være historikerens hovedredskap. Men mangfoldet i utøvelsen av historiefaget er velkomment. Om det ikke er oss alle gitt å skrive mentalitetshistorie, er det utvilsomt et fascinerende arbeidsområde som vi vil følge med interesse.

Noter

¹ Jørn Sandnes' melding av Elsa Reiersen og Dagfinn Slettan (red.), *Mentalitetshistorie, muligheter og problemer*. Trondheim 1986, i *Heimen* 4-1987, 251-255. Sitat fra s. 252.

En annen definisjon på mentalitet: "den udforskkelige sum af reaktionsmekanismer og grundforestillinger hos afgrænselige grupper, i et givet tidsafsnit og under sammenligning med andre tider, i den udstrækning, man kildemæssigt kan slutte sig hertil af meningsytringer og adfærdsformer (som symboler)". Sitat etter Frantisek Graus, *Mentalitäten im Mittelalter*. Thorbecke 1987, iflg. Helge Paludans anmeldelse i *Nyt* fra historien, vår 1988.

² Kong Arthur og ridderne av det runde bord. 1915, s. 252

Utvalgt litteratur

Judith C. Brown, *Immodest Acts: The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy*. New York: Oxford University Press 1986. Paperback.

Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*. London 1978.

Sølvi Sogner

- Palle Ove Christiansen*, "Konstruktion og konsumption af fortiden. Refleksioner omkring Le Roy Ladurie's MONTAILLOU". *Fortid og nutid* XXXIV-4, 1987, 285-303.
- Natalie Zemon Davis*, *The Return of Martin Guerre*. Harvard University Press 1983. Penguin 1985, Reading.
- Carlo Ginzburg*, *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Utgitt på italiensk 1976. Engelsk utgave 1980. Penguin 1982.
- Kultur & Klasse 48. Mentalitetshistorie. Viborg 1983.
- Emmanuel Le Roy Ladurie*, *Montaillou, village occitan de 1294 á 1324*. Gallimard: Poitiers 1975. Svensk utgave 1980. Dansk utgave 1986. Norsk utgave, Oslo 1986.
- Emmanuel Le Roy Ladurie*, *Le Carnaval de Romans*. Editions Gallimard 1979. På svensk: *Karnevalen i Romans. Från kyndelsmäss til askonsdag 1579-1580*. Södertälje 1982.
- Emmanuel Le Roy Ladurie*, *Love, Death and Money in the Pays d'Oc*. Penguin 1984 (1980).
- Alan Macfarlane*, *The Justice and the Mare's Ale*. Basil Blackwell: Oxford 1981.
- Elsa Reiersen og Dagfinn Slettan (red.)*, *Mentalitetshistorie - muligheter og problemer*. Tapir forlag 1986.
- David Warren Sabean*, *Power in the Blood. Popular Culture & village discourse in early modern Germany*. Cambridge University Press: Cambridge 1984. Paperback 1987.
- Studier i historisk metode 19. Mentalitetsforandringer. Aarhus 1987.
- Eva Österberg*, "Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeisk perspektiv." *Över gränser. Festskrift til Birgitta Odén*. Lund 1987, 473-504.
- Eva Österberg & Dag Lindström*, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Towns*. Uppsala 1988.